

УДК 94 (477) «17-18»

Ігор Кривошея (Київ)

ОРЕНДА В УКРАЇНСЬКИХ МАЄТКАХ ПОТОЦЬКИХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ*

Наприкінці ХVІІІ ст. в Східній Європі відбулися суттєві геополітичні зміни. З європейської карти остаточно зникли Гетьманщина і Річ Посполита. Ліквідація цих державних утворень відбулася за суттєвого втручання Російської імперії, яка чи найбільше виграла від цих змін. Правобережна Україна, яка входила до складу Речі Посполитої, в результаті другого (1793 р.) і частково третього поділів (1795 р.) була інкорпорована до складу Росії.

Аж до листопадового повстання (1830-1831 рр.) соціально-економічні стосунки на Правобережжі, яке було регіоном домінуючого панування польського елемента, не зазнали суттєвих змін. Зокрема, це стосується питань оренд і посесії в поміщицьких маєтках. Пропонована студія має на меті з'ясувати вплив геополітичних та суспільних процесів на стан оренд в магнатерії графів Потоцьких, як одного з соціально-економічних складників інтеграції до російського суспільства в регіоні.

Питання оренд і посесії на Правобережжі розглядали у своїх працях М. Маркіна [1], В. Серчик [2], Г. Храбан [3], які аналізували їх стан у другій половині ХVІІІ століття. Є. Сташевський у своїй праці звернув увагу на збереження посесії в поміщицьких маєтках у першій половині ХІХ ст. [4]. Серед останніх публікацій варто відзначити дисертації О. Петренка [5] та О. Лобко [6]. Дуже цінними, на нашу думку, для аналізу стану

в цій сфері є публікації архівних документів [7].

У другій половині ХVІІІ ст. на українських землях виділялися латифундії польських магнатів: Станіслава Потоцького, якому належали Уманщина, Тульчинський, Могилівський, Дашівський ключі, Ольховецьке та інші староства у Брацлавському, Подольському воєводствах, загалом 312 сіл та містечок; Прота Потоцького – Ямпільський, Краснянський, Махновський, Любарський, Гусятинський ключі та інші села; Браницьких – вся Білоцерківщина та Богуславське староство; Вороничів – Троянівський та Пилявський ключі; Любомирського – 168 сіл та містечок в маєтках Побережжя на Дністрі; Жевуських – Новоколятинівський, Лучинецький, Михалпольський ключі та інші села Подільського воєводства та півдня Волині; Осолінських – Хмельницьке староство [8].

Магнатські земельні володіння представляли собою фактично державу у державі, бо на їх території влада господаря була необмеженою і ґрунтувалася на власних військових частинах, органах господарського управління, в'язниці тощо. Особливо чітко простежується існування таких міні-держав на Правобережній Україні, яка знаходилася на віддаленні від корінної Польщі і була краєм безмежного магнатського панування [9].

Своєрідною магнатською державою на теренах Речі Посполитої були українські володіння графів Потоцьких, які володіли землями в трикутнику Торговиця – Могилів – Тульчин. Столицею було місто

* Автор висловлює щирю подяку Центру досліджень античної традиції (ОВТА) Варшавського університету за можливість наукового стажування в Республіці Польщі (вересень-грудень 2007 року), що дозволило завершити пропонувану статтю.

Тульчин, з чудовим палацом, на фронтоні якого було написано: «Щоб завжди був помешканням вільних і шляхетних». Під Уманню була особлива слобода уманських козаків, звільнених від податків, які мали значні угіддя й отримували від Франца Салези Потоцького (батька Станіслава) зброю та одяг. З двох тисяч шестисот чоловік триста по черзі ходили до Кристинополя (родової столиці) охороняти покровителя. Раз на рік графський комісар проводив спеціальний огляд полку під командуванням полковника Обуха, коли всі козаки під звуки дзвонів, труб та литавр виносили з міста знамена, бунчуки та прапори. Після огляду комісар давав на їх честь банкет [10].

У XVIII ст. територія магнатських маєтків (економій) Потоцьких на Правобережжі поділялася на ключі, які склалися переважно з містечка та декількох суміжних сіл і фільварків. Відомі такі ключі: Уманський, Голованівський, Хащеватський, Тульчинський, Соколівський, Браїлівський, Торговицький та інші.

У 1768 р. (після придушення антифеодального національно-визвольного повстання) на Уманщині на 178 населених пунктів було 17 фільварків (Рижавський, Маньковецький, Островський, Текучанський та інші), які, в основному, забезпечували особисті потреби магнатів Потоцьких. За період 1777–1792 рр. документи фіксують збільшення кількості населених міст в уманських маєтках до 312 [11].

Але це малоімовірно, на нашу думку, укладачі звітів у XVIII ст. внесли до документів відомості також про села та міста, які не можна віднести до географічної Уманщини. Цю тезу підтверджує детальне ознайомлення з переліком населених пунктів на Уманщині, який презентував В. Серчик. Він стверджує, що на Уманщині на 1768 р. було 8 міст і 173 села, а в 1794 р. – 9 міст і 264 села. Причому дані за 1794 р. включають також і Богопільський ключ [12].

За часів батька Станіслава – Франца в уманських маєтках нараховувалося не

менше 60 орендарів. Станіслав розпочав управління з того, що розігнав спочатку всіх орендарів і влаштував власне управління. Але значні розміри володінь, постійна нестача фінансів, намагання створити власну, тільки ним керовану «партію», основу якої, звісно, складатимуть безземельні шляхтичі, змусили його відновити оренду і посесії в маєтку. Ситуація не змінилася і після другого поділу Речі Посполитої (1793 р.). У 1794 р. 23,2% сіл на Уманщині знаходилися в оренді чи посесії, а 76,8% – в безмежній власності графа Потоцького [13].

Уманський повіт наприкінці XVIII ст. знаходився в повній власності графа Станіслава Фелікса (Щенсн) Потоцького. За другу половину століття його українські володіння, незважаючи на втрату Кристинополя, який за поділами Польщі відійшов до Австрії і був обтяжений боргами, зросли: в 1768 р. – 8 міст і 173 села; в 1794 р. – 9 міст і 264 села; на зламі XVIII-XIX ст. – 312 міст, містечок і сіл [14]. На 1797 р. Станіславу Потоцькому в Уманському повіті належало 117 населених пункти, в яких проживало 30952 душі чол. статі і 28328 душ жін. статі, інших поміщиків в повіті на той час не зафіксовано [15].

На початку XIX ст. в уманських володіннях Потоцьких у посесійному володінні була пропінація – 85% (130) від всіх населених пунктів. Всього було шість посесорів, які тримали пропінацію під своїм контролем з 1801–1809 рр.: Непокойчицький (39), Трзцинський (41), Паславський (42), Ясинський (2), Ярчевський (2), Квілінський (3). Дані свідчать, що в переважній більшості сіл пропінація знаходилася в руках трьох осіб: Непокойчицького – 30,2%, Трзцинського – 31,8%, Паславського – 32,5%. Частка інших трьох була незначною: Ясинський – 1,55%, Ярчевський – 1,55%, Квілінський – 2,3% [16].

У 1811 р. Єжи (Йосиф) Непокойчицький власник сс. Давидівка і Табанова, а в 1827 р. ними володіє його син Станіслав. По тому ж року власником с. Верхнячка

зафіксований і Ясинський, а с. Вербовата – Трзцинський [17].

На нашу думку, демагнатеризація, що суттєво вплинула на ситуацію з орендами, в уманських маєтках розпочалася з кінця XVIII ст., але вона значно прискорилося по смерті Станіслава Щенни (1805). Причини цього явища криються передусім в тому, що по смерті власного магната розпочалася довготривала боротьба за його спадщину. Тричі одружений Станіслав залишив після себе велику кількість дітей (від першого шлюбу дітей не мав), які стали спадкоємцями величезних володінь, що нараховували 16 міст та містечок, 429 сіл, 130249 ревізійних душ чол. статі. Річний прибуток становив понад 2 млн. злотих, але борги за маєтками Щенни після його смерті склали 11623444 злотих [18].

У період між двома спадковими поділами 1805–1822 рр., родова маєтність Потоцьких зазнає істотних кількісних змін. У 1808 р. було продано сс. Ладижинка, Шарина і Текуча Станіславу Шолайському, а с. Дубова – поміщику Теофілу Перетяткевичу [19], а в 1811 р. за один день 27 січня, Станіславом Потоцьким, флігель-ад'ютантом і камергером його Імператорської Величності було продано чотири села: с. Обозівка – Яну (Івану) Марковському та Казимиру Гуляницькому; с. Заячківка – Юзефу Юр'євичу; сс. Ухожа та Шельпахівка – Маріанні Чарковській [20].

У 1809 р. Софія Потоцька пристала на пропозицію російського уряду продати повітове місто Умань до державної казни. Прецедент вже був, коли 1805 року до казни за 783668 крб. сріблом було куплено м. Могилів Подільської губернії, але за своїми характеристиками (геополітичними та господарськими) воно менш вигідне ніж Умань. Перевірка встановила, що річний прибуток – 191145 злотих або 28671 крб. сріблом складається з наступних статей: коштів від посесії, панщини, чиншу, ставщини, зборів за продаж товарів тощо [21].

З 172 шляхтичів гр. Потоцька отримувала чиншу за землю і будинки – 1997 злотих, грошового – 70 злотих,

ставщини – 119 злотих і від пасік – 207 злотих. Загальна сума платежів міської шляхти власнику міста складала 2393 злотих. Але не всі шляхтичі платили чинш, деякі були по правах були звільнені ще графом Станіславом Потоцьким від них і володіли будинками без сплати чиншу: городничий Баласапула, Йосип Янчинський, Марцин Мушиманський, комірник Антоній Левицький, медик Меєр, титулярний радник Кузьмінський, Андрій Лосесецький, шляхтич Мясковський [22].

Після придушення польського повстання 1830-1831 питання оренди і посесії постало досить гостро. Уманські маєтки, що належали Александру Потоцькому, який підтримав повстання і за це підлягали конфіскації, знаходилися на оренді або посесії: Свинарка, Старі Бабани, Городецьке та інші. Зрозуміло, що ліквідаційна комісія, яка опікувалася питанням конфіскації маєтків Потоцького на користь держави, спочатку повинна була перевірити укладені контракти, а вже потім вимагати повернення до казни недоїмок або взагалі розірвати угоди [23].

25 серпня 1833 р. управляючий Маркевич отримав розпорядження Київської казенної палати, згідно якого на нього покладався збір різних орендних платежів [24]. За 1833 р. до казни повинні сплатити борг посесори: за посесію населеного пункту – Мерживський 664 руб. 25 к., Трзцинський 1894 руб. 43 к., Баярдова 1436 руб. 74 к., Єнич 1925 руб. 43 к., Козаківський 2323 руб. 35 к., Пршигодський та Качковська сплатили 3000 руб. і винні ще 481 руб. 71 к.; за оренду окремих прибуткових статей – Свидзинський за пропінанцію 2145 руб. та млини 294 руб. 57 к., Яворський за пропінанцію 1876 руб. 70 к. сріблом. В січні 1834 р. посесори повинні були внести суми за оренду згідно з укладеними контрактами. 13 березня строк дії орендних угод на деякі села закінчувався: с. Кочубіївка посесори Пршигодський та Качковська, сс. Старі Бабани, Краснопілка – Залютинський, с. Дзендзеліївка – Свидзинський, с. Свинарка – Давидсон, с. Городецьке – Єленковська. З них тільки Залютинський та Єленковська своєчасно сплатили щорічні внески по контрактах,

перший відповідно 2699 руб. 10 к. і 2300 руб. 15 к., а друга – 3043 руб. 59 к. Всі інші, в тому числі і ті, строк угод яких закінчувався в наступному році, повинні були внести до казни 12460 руб. 69 к. Ця сума розподілялася таким чином: Пршигодський та Качковська – 2125 руб. 69 к., Свидзинський – 2782 руб. 70 к., Давидсон – 2100 руб. 13 к., Чарковський за с. Кочержинці (угода до 13.03.1836) – 3110 руб. 90 к., Расевич за с. Старомолодецьке (угода до 13.03.1835) – 2341 руб. 27 к. Всього від згаданих осіб казна повинна була одержати 20503 руб. 54 к. сріблом [25].

Отже, в розвитку магнатерії Потоцьких оренда і посесія, попри всі суспільні катаклізми (повстання 1768-1769 рр., поділи Речі Посполитої), відігравали дуже важливу роль, аж до повстання 1830-1831 років.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в.: Социально-экономическое развитие. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1961. – 233 с.
2. Serczyk W. Włość Humańska w drugiej połowie XVIII w.: z problematyki społecznej i gospodarczej // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, prace historyczne. – 1960. – №5 – S.75-100.
3. Храбан Г.Ю. Спалах гніву народного: Антифеодалне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр. – К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. – 176 с.: іл.
4. Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. – М.: Наука, 1968. – 483 с.
5. Петренко О.П. Панський маєток на східному Поділлі наприкінці XVIII – першій третині XIX ст.: соціально-економічні та етноконфесійні відносини:

Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Інститут історії України НАН України. – К., 2005. – 20 с.

6. Лобко О.А. Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831-1917 років (за матеріалами володінь графі Потоцьких): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2008. – 20 с.

7. Machyna M. Fragment księgi rachunkowej kasy głównej Tulczyńskiej Stanisława Szczęsnego Potockiego (24.VI.1789 – 24.VI.1790) // Polacy na Południowej Ukrainie XVII – XX wiek. – Olsztyn-Opole-Wrocław-Odessa, 2007. – S.189-228.

8. Маркина В.А. Вказ. пр. – С.41.

9. Храбан Г.Ю. Вказ. пр. – С.21.

10. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф.2, оп.3, спр.375, арк.7; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК), ф.49, оп.2, спр.316, арк.391-392.

11. Маркина В.А. Вказ. пр. – С.54.

12. Serczyk W. Вказ. пр. – S.75-100.

13. Сташевский Е.Д. Вказ. пр. – С.155-157; Serczyk W. Вказ. пр. – S.81.

14. Serczyk W. Вказ. пр. – S.75; Маркина В.А. Вказ. пр. – С.41.

15. ДАКО, ф.2, оп.3, спр.375.

16. ЦДІАК, ф.49, оп.2, спр.316.

17. ЦДІАК, ф.533, оп.1, спр.1399, арк.18; оп.2, спр.180, арк.29-30-зв.

18. Сташевский Е.Д. Вказ. пр. – С.160.

19. ЦДІАК, ф.49, оп.2, спр.1758, арк.116; Сказання о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся собрал Л. Похилевич. – К., 1864. – С.356-358.

20. ЦДІАК, ф.49, оп.2, спр.299, 301, 302.

21. ДАКО, ф.2, оп.3, спр.2164, арк.39-43, 63-зв.

22. Ibid, арк.35-58-зв.

23. ЦДІАК, ф.442, оп.66, спр.173б, арк.47.

24. ДАКО, ф.2, оп.1, спр.4478, арк.1-4.

25. Ibid, арк.7-8.

Ігор Кривошея *Оренда в українських маєтках Потоцьких у другій половині XVIII – першій третині XIX ст.*

У статті аналізується ситуація з орендою та посесією в українських маєтках польських аристократів Потоцьких, які попри всі суспільні катаклізми (повстання 1768-1769 рр., поділи Речі Посполитої), відігравали в господарському механізмі дуже важливу роль, аж до повстання 1830-1831 років.

Ключові слова: *Потоцькі, оренда, посесія, Правобережна Україна, Російська імперія.*

Игорь Кривошея *Аренда в украинских владениях магнатов Потоцких во второй половине XVIII – первой трети XIX веков*

В статье анализируется ситуация с арендой и посессией в украинских владениях польских аристократов Потоцких, которые несмотря на все общественные катаклизмы (восстание

1768-1769 гг., разделы Речи Посполитой), играли в хозяйственном механизме очень важную роль вплоть до восстания 1830-1831 годов.

Ключевые слова: *Потоцкие, аренда, посессия, Правобережная Украина, Российская империя.*

Ihor Kryvosheya *Agricultural tenancy in magnates Potockis' Ukrainian estate in late 18th – early 19th centuries.*

The article gives the analysis of the situation with agricultural tenancy in Magnates Potockis' Ukrainian estate. The author stresses the fact that despite all the social problems (the Rebellion of 1768-1769, Rzeczpospolita's divisions) they had been quite influential in economic mechanism by the Rebellion of 1830-1831.

Key words: *Pototskies, lease, posessiya, Right Bank Ukraine, Russian Empire.*

Рецензенти:

Шевченко Н.В. – к.і.н., доцент

Тригуб О.П. – к.і.н., доцент

Надійшла до редакції 1.12.2008